

УДК 316.653.

ИНСАНДЫН КООМДУК ТУРМУШТАГЫ ОРДУ ЖАНА ТАРБИЯЛООДОГУ МААНИСИ

*Тажибоева Ж.К.
ЖАМУ, Жалал-Абад шаары*

Аннотация

Макалада инсан жана анын коомдук турмуштагы орду жана келечек муундарды тарбиялоодогу инсандык сапаттардын мааниси камтылат. Адамдын инсан катары калыптанышы үчүн адамдык сапаттар калыптанышы зарыл.

Annotation to the article

In the article refers to the role and his place in society and positive quality to younger generation. To people formed as a person, you need to initially form the human qualities.

1. Инсан жөнүндө жалпы түшүнүк жана анын типологиясы. Ар бир адам эч кайталанбайт, уникалдуу. Ар бир инсандын өзүнчө өнүгүү мыйзам ченемдүүлүгү бар. Адам инсан болуп төрөлбөйт. Ал акырындык менен инсан боло алат. Адамдын өнүгүү процесси көп жылды талап кылат, а мүмкүн бүт өмүрдү дагы талап кылышы мүмкүн. Инсан жөнүндө көптөгөн аныктамалар бар. Бирок көбүнчө анын социалдык, башкача айтканда, анын кийинчерээк ээ болгон сапаттарын айтышат. Тагыраак айтканда «инсан» деген түшүнүк өзүнө туруктуулук мүнөздөрдү камтыйт жана инсандын индивидуалдуулугун билдирет. Адамдын бул сапаты анын коомдогу ордун аныктайт. Ошентип «инсан» деген ким? Инсан- бул адам- индивид, Ал толук кандуу өзүнүн социалдык ролдорун аткаруу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ. «Инсан» деген түшүнүккө адамдардын бүтүн ички дүйнөсүнүн коомдук жыйындысы камтылат. Бул кайсы өзгөчөлүктөрү? Бул көзүнүн, же чачынын өңү эмес. Адамдын турпаты анын акылы, ички жан- дүйнөсүнүн кендиги, анын жүрүм- турумунун ар түрдүү формасы менен берилет. Адам үчүн өзүнүн ой- пикири, эрктүү болуусу өтө маанилүү жана өзүнүн көз карашын ачык айтууга жана аны коргоого жөндөмдүү болуш керек. Адам үчүн дагы бир сапат өтө татыктуу болуп эсептелет: чечим кабыл алуу жана аягына чейин туруу, ага жооп берүү.

Инсандын түзүлүшүнө: жөндөмдүүлүк, темперамент, мүнөз, эрктүүлүк сапаттары, эмоциясы, мотивдери, социалдык багыты ж.б. кирет. Ар бир өзүнчө алынган тирүү жандык бүтүн жана бөлүнбөйт. Бул индивид. Латын тилинен алганда «бөлүнбөс» деген түшүнүктү берет. Индивидуум- бул өзүнчө жашай ала турган өз алдынча тирүү жан. М., жаңы төрөлгөн бала, ж.б. тирүү жандыктар (индивиддер) өзүнө гана тиешелүү өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат. Б.а., индивидуалдык өзгөчөлүктөр- бул төрөлгөндө жана андан кийин кабыл алган мүнөздөрдүн, сапаттардын жыйындысы. Инсандын ар бир параметрин чечмелесек, анда: Алар адамдын иш аракетиндеги жетишкендиктердин ар түрүн аныктайт. Темперамент - адамдын башкаларга жана социалдык жагдайларга болгон реакциясынын жыйындысы. Мүнөз - адамдын башкаларга болгон мамилесин аныктоочу сапаттардын жыйындысы. Эрктүүлүк сапаттары - бул адамдын алдыга койгон максаттарына жетүүгө умтулган сапаттары. Эмоциялар жана мотивация - бул адамдардын түйшүктөнүүсү жана адамдарды иш - аракетке түртөт, ойготот. Социалдык багыттоо - бул адамдын коомдук мамилелердин тутумунда өз ордун табышы, өзү каалаган социалдык абалды тандашы, ага жетишүүнүн жолдорун аныктап алышы, анын коомго, башка адамдарга болгон ишеними ж.б. Жаңы төрөлгөн бала - бул өнүгүү процессинин жана социалдык сапаттарды алуунун

негизинде ал инсан болуп тарбияланат. Ошону менен эле бирге, адамдын индивидуалдык өзгөчөлүктөрү менен анын инсандык сапаттарынын ортосунда терең байланыш бар.

«Инсан- бул индивидуумдун коомдо өнүгүүсүнүн продуктусу. Адам коомдон сырткары инсан боло албайт, ал индивидуум боюнча кала берет. Инсан болуп төрөлүшпөйт, инсан болуп пайда болушат, тарбияланышат. (А.Н. Леонтьев)

Инсандын өнүгүүсү- бул өтө узак процесс, инсан болуп калыптануу үчүн көп убакыт керек. Эгерде адамдын коомдогу жашоосу кандайдыр бир себептер менен токтосо же үзүлсө, анда адамдын инсанга өтүү процесси токтойт. Ошентип, инсандын пайда болушун «адам- коом» деген байланыш түзөт. Бала өз жашоосунун биринчи эле жылында адамдар менен сүйлөшкүсү келгенин көрсөтөт. Ошентип бул жана башка жөндөмдүүлүгү айлана-чөйрөдөгүлөрдүн таасиринин, мамилесинин негизинде көндөн күнгө өсө берет. Баланын коомго болгон мамилеси анын коомдогу ордуна жараша түзүлөт. Жашоосунун биринчи күндөрүндө ал коомдун алдында эч нерсеге милдеттүү эмес. Анын тегерегиндегилер өзүлөрүнүн карамагына, камкордугуна алышат. Бул учурда баланын жасаганы бир гана өзү үчүн болот. Кийинчерээк бала мектеп турмушуна аралашат, анын багыттары өзгөрүлө баштайт. Мектепке кирүү бул адамдын инсан болуп калыптануусундагы чоң бурулуш болуучу мезгил. Окуучу болуп жүрүп бала анын иш аракети өзүнө гана керек болбостон башкаларга дагы керек экенине ишенет. Анын ишин жыйынтыгын коом бааларын көрүп түшүнөт. Иш- аракеттин негизинде гана инсан менен коомдун ортосундагы мамиле, байланыш күч алат, жаңы нерселерди жаратат. Адамдын жашоосунун ар бир мезгилинде (период) анын иш аракеттеринин ар түрдүүлүгү курчап турган дүйнөгө болгон мамилесинин негизинде маанилүүлүгүнө жараша бөлүнөт. М: бала бакчага барган бала үчүн оюн өтө маанилүү, мектепке барган окуучуга билим маанилүү. Ошентип иш - аракеттин түрлөрүнүн өзгөрүшү адамдын курчап тургандарга болгон мамилесинин өзгөрүүсүнө дуушар кылат, жаңы байланыштар ар түрдүү жолдор менен түзүлөт. Бул айтып жатканыбыз негизинен балдарга таандык. Ал эми чоң адамдын инсан катары байлыгын, кенендигин анын курчап турган дүйнө менен болгон байланышына жараша баалай алабыз. Жөнөкөй адамды эч нерсе кызыктырбайт, эч кимдин кереги жок, ал өзүнүн кичинекей кедей дүйнөсү менен жашай берет. Жогору өнүккөн кишиге көп нерсе кызык жана маанилүү. Эгерде өтүп кеткен улуу инсандарга көңүл бурсак, анда биз алардын көп кырдуулугу, дүйнөсүнүн байлыгын көрө алабыз. Бирок суроо туулат: Ушундай көп кызыкчылыктын, каалоо- тилектин деңизинде кантип адашпоого болот? Ал үчүн адам аны эмне баарынан көп кызыктырат, эмнени өтө жакшы билет, ошону так билиши керек. Калгандары ага жөн гана жардам берет. Ар бир адамдын жашоосунда көптөгөн ар түрдүү каалоолор бар. Бирок жашоо максаты инсандын өнүгүүсүн багыттайт. Адамдын жашоосунун максаты менен каалоосунун ортосундагы мамиле (соотношение) кандай? Адамдын каалоосу анын жашоодогу максаты болуу үчүн адамдын иш аракети (деятельность) менен анын күчүн (усилия) бириктирүү жөндөмдүүлүгүнө ээ болушу керек. Алдыга койгон максаты адам үчүн идеал болуп эсептелиши мүмкүн., анын призмасында өзүнүн жана башкалардын жасаган ишин баалай алат. Инсандын туруктуулугу. Инсандын туруктуулугу деген эмне? Инсандын туруктуулугу жөнүндө сөз кылганда биз адамдын активдүү позициясын (абалын) айтабыз, же тагыраак айтканда, анын түзүлгөн абалдан «аз жоготуу» менен чыгуусун гана айтпастан анын ошол түзүлгөн абалды өзүнүн максатына, принциптерине ылайык өзгөртүүсүн айтабыз. Өз алдынчалык, өзүнүн көз караштарын коргоо жана жашоосунда алып жүрүү – булардын баарысы инсандын туруктуулугун мүнөздөйт. Тескерисинче анын антиподу болуп акыркы минутадагы пайда болгон талаптарга ыкташкан, дасыккан көз карашы болбогон, өз ой-

пикири жок, калың топтун эркине баш ийген адамдарды айтабыз. Өз алдынчалыкка ээ болгон, ичинен чыдамкай, өз көз карашы, ишеними жана турмуштук позициясы бар адамдар турмушта көптөгөн жакшы ийгиликтерге жетишишет. Мындай адамдар башкаларды өзүнө тартышат, аларды башкалар туураганга умтулушат. Өз алдынчалыкка болгон умтулуу адамдарда өтө эрте байкалат. Кичинекей бала буту баскандан, жана тили чыккандан тартып чоңдордун эле жардамысыз бир нерселерди жасаганга аракет кыла баштайт. «Мен өзүм!» -дегенге өтөт. Бирок баланын чоң адам болууга умтулуусу анын мүмкүнчүлүктөрүнөн ашып кетет. Анын оюу боюнча көп нерселерди чоңдорсуз эле жасай алам жана алардан дагы жакшы жасай алам- деп ойлойт. Бирок бала жетилген куракта гана көп көйгөйлөрдү чечүү өтө кыраакылыкты, тажрыйбаны, ойлонууну, эмгекти, токтоолукту, чыдамкайлыкты талап кылаарын түшүнөт. Мындай ой жүгүртүү, турмушка болгон көз караштын өзгөрүшү балалык чактын жаны сапатка өтүүсүнө, өз алдынчалыктын өсүүсүнө, чоң адамдардын категориясына кирүүсүнө алып келет. Ошондой болсо дагы чоң адамдардын категориясында жүрсө дагы адам башкалардын, аны курчаган коомдун таасирине дуушар болот. Эң жаманы бул адамдын жаман, зыяндуу таасирге дуушар болушу. Адеп -ахлак нормалары, принциптери инсандын жүрүм турумун, жөнгө салуучу катары анын бүт иш- аракетине кошулганда гана иштейт. Ар бир адамдын өзүнүн турмуштук тажрыйбасы бар. Ар кандай учурда адамдын ичинде ички конфликт пайда болот. М. ыр жаттай албасак, сабактан качып кетүү ж.б. Көп учурда бул ички конфликтти чечүү балдардын турмушунда чоңдордун алардын жасаганын колдогонунан же колдобогонунан, тыюу салганынан же уруксаат бергенинен көз каранды. Адам өзүнүн аракеттерин, жашоого болгон көз карашын баалай алат. Адамдын өзүн өзү баалай (самооценка) билиши, анын коомдо өзүн алып жүрүүсүнө таасирин тийгизет. М. адам өзүнүн жасаган иши менен сыймыктанса анда анын өзүн өзү баалоосу өтө жогору же тескерисинче. Өзүн өзү баалоо ар бир адамда ар башка деңгээлде өнүккөн. Адамдын канчалык адеп - ахлактыгы жогору болсо ал ийгиликке оңой жетишет, каршылыктарга туруктуу боло алат. Эгерде башында адам ахлактык кадам жасаганда кыйналса, ал кийин адатка айланат дагы өтө жеңил болуп калат. Ал анын жашоосундагы норма жана талап болуп калат. Бул инсандын моралдык жактан жетилүүсү жана анын туруктуулугу болуп эсептелет. Ошентип, инсандын туруктуулугу анын өз алдынчалыгынан, жүрүм турумунун адептүү көз караштарга, ишенимдерге туура келүүсү менен мүнөздөлөт. Бул учурда адам «башкалар мен жөнүндө эмне деп ойлоп атышат» - деп ойлонбойт, ал адатка айланган гана нормалардын, принциптердин негизинде жашап атат. Инсандын багыттуулугу Адам өзүнүн кемчиликтери жана жетишкендиктери жөнүндө көп ойлонот. Эмне үчүн бул иш- аракети туура эмес болуп калды, ага эмне себеп болду, аны кайсы мотивдин негизинде жасады ж.б. Иш- аракеттин мотиви көп учурда жабык болот. Аны башка фактылар менен салыштырып көрүп гана тапса болот. Ар дайым адамдын жүрүм – туруму көптөгөн мотивдер менен шартталат. Мотивдер ар түрдүү болушу мүмкүн: бири жардам берет, экинчиси тоскоол болот. Антагонист- мотивдер дагы бар: алар бири- бирин аягына чейин жок кылышат. Алардын ичинде бирөө алдынкы жетектөөчү орунга чыгат жана ал мотив адамдын жүрүм- турумун жөнгө салып турат. Адамдардын алдынкы катардагы мотивдеринин системасы инсандын багыттуулугун түшүндүрөт / көрсөтөт. Бир эле адам бир канча туруктуу мотивдерге ээ. М. Адабиятка, искусствого, илимий ишке болгон кызыгуу же спорт менен алектенүү, же коомдук иштерге өзүн багыттоосу. Эки түшүнүк бар: инсандын коомдук активдүүлүгү жана коомдук багыттуулугу. Булар ар бири өз алдынча түшүнүктөр. Ар бир коллективде (класста, цехте, топто) өзүнөн активдүү адамдары бар. Алар ошол топ үчүн кызмат кылышат, анын кызыкчылыгын коргойт. Бирок дайыма эле ушундай адамдар боло бербейт. Мындай адамдар өзүнүн кызыкчылыгы үчүн,

эгоисттик жеке максатына жетүү үчүн активдүү болууга аракеттенишет (Дайыма алдыда, көрүнүктүү болушум керек!). Мындай адамдарда өзүн өзу баалоосу өтө жогору болот дагы, эгерде кандайдыр бир учурда анын иши, же ага тиешелүү нерселер сынга алынса, ал өзүнүн наамын коргогонго аракеттенет. Аягында ал чыныгы дүйнөнү тескери көрө баштайт дагы, ага ар түрдүү себептерди таба баштайт. Бул психологияда өзүн туура эмес алып жүрүүнүн аффектиси д.а. Ошентип коомдук активдүүлүктүн жана коомдук багыттуулуктун дагы эки тарабы бар: терс жана оң. Инсандын пайда болушу, калыптануусу конкреттүү- тарыхый шарттарда ишке ашат. Негизги роль тарбияга таандык. Тарбия коом койгон максаттын негизинде инсандын өнүгүүсүн багыттайт жана уюштурат.

3. Инсандын социалдык статусу жана ролдору

Инсандын социалдык статусу. Адамдар ортосундагы социалдык байланыштар алар аткарган социалдык милдеттердин (айдоочу, ата, уул, мугалим) негизинде түзүлөт. Адамдар аткарган милдеттер адамдардын социалдык түзүлүштөгү абалын белгилейт.

Социалдык статус- (иштин абалын, ал- абалды билдирген латын сөзүнөн) – бул жаш курагына, жынысына, тегине, үй- бүлөлүк абалына ылайык коомдо алган орун. Инсандын коомдо ээлеген абалын аныктоодо баалуулук жана аброй түшүнүктөрүнүн мааниси чоң. Баалуулук, абройлуулук (ценность, авторитетность) – бул адамдар ээлеген тигил же бул позициялардын маанисинин коом (же социалдык топ) тарабынан бааланышы. Абройлуулук же кадыр- барктуулук- адатта кадыр- барк инсандын социалдык топтогу (же коомдогу) таасиринин даражасын чагылдырат. Инсандын коомдогу абалына таасир берген кээ бир белгилер объективдүү мүнөздө болуп, адамдын өзүнөн көз каранды болбойт (улут, социалдык теги). Бирок бүгүнкү күндө инсандын социалдык статусун аныктаган башкы нерсе- бул билим, квалификация жана дагы башка жекече сапаттар. Мына ошондуктан инсан өзүнүн статусуна таасир берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Инсандын жөндөмдүүлүктөрү ал аткарган иштин жолун тапканда гана мыктылап ишке ашырылат. Бирок адамдар көп учурда өзүнүн жекече жолун издөөдөн баш тартышат да коомдо барктуу абалга жетүүгө гана аракет кылышат, б.а. өздөрүнүн жекече жөндөмдүүлүктөрүн ишке ашыруу жөнүндө эмес, белгилүү бир социалдык топко тийиштүүлүккө байланышкан барктуулук жөнүндө көбүрөөк ойлонушат. Статустук келишпөөчүлүк. Бир эле Адам бир эле учурда көптөгөн статуска ээ. Бир топто анын бир эле статусу бар. Бирок кээ бир учурда адамдын айрым бир статустары бири- бирине карама- каршы.

Адабияттар:

1. Немов. Р.С. Психология -М.,1999
2. Абрамова Г.С. Возрастная психология -М.,2005
3. Бекбоев И. Педагогикалык процесс -Бишкек 2005
4. Бекбоев И.Б. Ориентация на личность Бишкек 2000